

ҚР ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ

FTAMP 17.12.02

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph20>**Қ.М. Байтанасова**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: k.baitanasova@mail.ru

**ТӘУЕЛСІЗДІК: СӨЗ ӨНЕРІ
ЖӘНЕ МӘДЕНИ КОД**

Әр елдің тәуелсіздігі – сол ұлттың бірегей құндылығын анықтайды. Тәуелсіз болу – халықтың саясатынан, әлеуметтік жағдайынан, руханиятынан көрінеді. Қазақ халқы ертеден-ақ өзінің ой-танымындағы азатшылдық, елшілдік, тәуелсіздік идеясын сөз өнері арқылы жеткізген. Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі сөз өнерінің ұлттық-мәдени сипаты мәтіндер негізінде талданады. Мақсаты – жаңа дәуірдегі әдеби шығарманың еркін ойлы, ұлттық таным сипатындағы құндылығын айқындау. Қазіргідей ғылымдар арасындағы ықпалдастық өрістеп жатқан кезеңдегі сөз өнерінің қасиеті, философиялық, ментальдік ерекшелігі басым бола түскені мәлім. Әдеби туындының табиғатына шығармашылық, ерекше ой мен таным және бейнелілік тән. Фольклор филологиялық ғылымның ауқымынан шығып, этнография, халықтану, музыка, психология сияқты ғылымдармен үндеседі. Сондықтан да фольклор халықтың тарихымен, мәдениетімен, тұрмысымен байланыста өрістеп, жалпыадамзаттық дүниетанымда айғақтайды. Фольклорда қолданылатын дәстүр ұғымы әдебиетте де кең мәнге ие. Алайда әдебиеттегі дәстүр мен сабақтастық фольклордағы мағынасынан айырмасы бар. Осы ретте, фольклор – халықтың тұрмыс-салтының жиынтығы болса, көркем әдебиет – әлеуметтік және мәдени құбылыстардың бір бөлігі. Сондықтан фольклор көпшілікке ортақ шығармашылық тұрғыда дамып, жалғасып отыратын халықтық шығарма. Түйіндей келгенде, әдебиет пен фольклор бірігіп, әр халықтың сөз өнеріндегі ерекшеліктерді, көркемдік шығармашылық болмысты, терең идея мен құрылымдық-бейнелілік сипатты анықтайды да сөз өнерінің осы қасиеті – мәдени кодты қалыптастыруға негіз болады.

Түйін сөздер: тәуелсіздік, ұлт, код, фольклор, көркем туынды.

K.M. Baitanasova

Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
e-mail: k.baitanasova@mail.ru

Independence: art word and cultural code

The independence of each country determines the unique values of that nation. Independence is reflected in the politics, social status and spirituality of the people. From time immemorial, the Kazakh people through the art of words conveyed in their minds the idea of freedom, patriotism and independence. The article analyzes the national and cultural nature of art of speech in the period of independence on the basis of texts. The purpose is to determine the value of a literary work of the new era in the nature of free thought, national cognition. It is known that in the period of growing integration between the sciences, the nature of speech, philosophical and mental peculiarities prevailed. The ancient heritage of the people – from folklore to the desire for independence – is highly respected. Folklore is a special art. Folklore, going beyond philology, includes such disciplines as ethnography, ethnology, music, psychology. Folklore is a phenomenon of artistic creation, it arose and developed on the basis of everyday life and in connection with many other manifestations of worldview syncretism. Therefore, folklore develops in connection with the history, culture and life of the people and testifies to the worldview of a person. The concept of tradition is widely used in both folklore and literature. But they are different from each other. Folklore is a part of everyday phenomena, the totality of which is studied by ethnography;

fiction is part of social and cultural phenomena. Together, these two concepts determine the characteristics of the art of speech of each nation, the artistic essence, the national idea and structural-figurative features. This feature of the art of the word constitutes a cultural code. The cultural code is a mental, national feature of the people. Its origins have stabilized the idea of independence.

Key words: independence, nation, value, code, folklore, fiction.

Қ.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан
e-mail: k.baitanasova@mail.ru

Независимость: искусство слова и культурный код

Независимость каждой страны определяет уникальные ценности этой нации. Независимость отражается в политике, социальном статусе и духовности людей. С незапамятных времен казахский народ через искусство слова передавал идею свободы, патриотизма и независимости. В статье на основе текстов анализируется национально-культурная природа речевого искусства периода независимости. Цель статьи – определить ценность литературного произведения новой эпохи в характере свободы мысли, национального познания. Известно, что в период нарастающей интеграции наук преобладали характер речи, философские и ментальные особенности. Древнее наследия народа – от фольклора до стремления независимости – вызывает большое уважение. Фольклор – особое искусство, выходящее за пределы таких дисциплин, как этнография, народоведение, музыка, психология. Фольклор – явление художественного творчества, оно возникло и развивалось на основе быта и в связи со множеством других проявлений мировоззренческого синкретизма. Поэтому фольклор развивается в связи с историей, культурой и бытом народа и свидетельствует о мировоззрении человека. Понятие «традиция» широко применяется и в фольклоре, и в литературе, но при этом имеет разное значение. Фольклор – это часть бытовых явлений, совокупность которых изучает этнография; художественная литература – часть социальных и культурных явлений. Вместе эти два понятия определяют особенности искусства речи каждого народа, художественную сущность, национальную идею и структурно-образные признаки. Эта особенность искусства слова составляет культурный код. Культурный код – ментальная, национальная особенность народа. Его исток стабилизировал идею независимости.

Ключевые слова: независимость, нация, ценность, код, фольклор, художественная литература.

Кіріспе

Тәуелсіздікке деген аңсар, Мәңгілік Ел мұраты қазақтың қай замандағы болмысының бірегей көрінісі болған. Қазақ халқы ең алдымен елі мен жерінің амандығын көкसेген. Тәуелсіз ел болуға тиісті мәселелер ертерек сараланып қойылған. Сахараны ен жайлаған халқымыз көшіп-қонған жолында ошақ қазып, от жағып, «Отың үзілмесін, қорың таусылмасын» деп мәңгілік тіршіліктің көзі болған – от пен суды дәріптеп отырған. Сол сияқты халықтың ежелден аңсары болған әділдік пен бостандық, ел болу мәселелері сөз өнерінде күні бүгінге дейін арқауы үзілмеген құндылықтар. Фольклор мұраларынан басталған бұл ұғым бүгінге дейін жалғасып, кемелдене түсті. Осы ретте, әр ел әдебиетінің ерекше, бірегей идеялық-танымдық, эстетикалық қуатын айқындайтын негізгі ұғымдар алға шықты. Олар сол елдің ұлттық, ерекше сипатын айқындайтын басты кодқа айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көркемдік ойлау адам баласының танымдық қабылдауын кеңейтті. Қай халықта болсын сөз өнерінің табиғаты тым тереңде. Адам баласы жалпы тіл, сөз өнерінің ерекше қасиетін ерте аңдап, оның мән-мағынасын дәуір жылжыған сайын тереңдетіп отырған. Тіпті сөздің күші халықтың тұрмыс-салтының, діни сенімінің де көрінісіне айналды. Өздерінің тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрді, ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді сөз арқылы бейнелеп, оның белгі, ишара, таңба түріндегі сан қырлы ерекшелігін толықтырған. Сөздің магиялық сипатын ерекше дәріптеп, өздерінің тұрмысында орныққан дәстүр, ырым-жоралғы, салттың көрінісін әр түрлі сөз формалары арқылы жеткізген. Бұл халқымыздың фольклорлық жанрларынан бастау алды. Осы ерекшеліктер жинақтала келе, ғасырлар кеңістігінде орнығып, бүгінге дейін жетті. Халық өзінің таным дүниесіндегі, жадындағы түсініктерді, көне бейнелерді үнемі

жаңғыртып отырды. Бұл әрі қарай ұлттың қалыптасуын, оның тарихын, әлеуметтік-саяси жағдайын, мәдени құбылыстарды айғақтайтын белгілерге, бейбіт өмірге деген тұрақтылыққа ойысты. Сөйтіп, халық болмысында бекіген ұлттық код пайда болды. Оның мән-маңызы – ұлттық санадағы құбылыстардың қасиетін саралап, оның өткендегі және болашақтағы рөлін бағамдау, сол арқылы ұлт келбетінің бірегей болмысын таныту. Әдебиеттегі фольклоризм – бұл тек фольклордағы дайын элементтерді (образдар, сюжеттік мотивтер, көркемдегіш құралдар) пайдалану ғана емес. Әдеби фольклоризм – бұл қандай да бір автор шығармашылығындағы (нақты туындысының) көркемдік принциптердің түгелдей немесе түгелге жуық халық шығармашылығына сәйкесуі. Кейде авторлар өзінің туындысында халық дәстүріндегі сюжеттерге сүйенеді. Сондықтан көркем туындыда фольклоризмнің көрінуі кейде айқын байқалса, кейде оны әбден танып-білу керек.

Әдебиеттерге шолу

Әдебиет пен фольклор – екі эстетикалық жүйе. Сондықтан олардағы болмысты танудың көркемдік тәсілі екі түрлі (Далгат.1981: 59). Фольклор – шығармашылықтың ерекше пішіні. Ендеше, әдебиет пен фольклор дәстүрлерінің арасында терең айырма бар. Фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланыс әрдайым біркелкі болған жоқ. Кей дәуірлерде бұл байланыс жанданып, белсенді жүрсе, кейде бәсеңдеп отырды. Осыған сәйкес ұлттық фольклор мен әдебиет өздерінің қарым-қатынас жүйесін, жалпы заңдылықтардан туындаған өзіндік даму үдерісін қалыптастырды. Фольклортанушы В.Е.Гусев: «Фольклордағы өмір – дәстүрдің жалғастығын сақтап отыратын үздіксіз үдеріс», – деген (Гусев. 1976: 128). Көркем сөз – белгілі бір мәні бар үнсіздік. Оған дәлел қазақтың байырғы салт-дәстүрі, ғұрпы. Мәселен, фольклордағы жұмбақ, мақал-мәтелден бастап, барша жанрларында сөздің құпиялылығы сақталған. Мәселен, қазақ халқы сөзді астарлап, тәмсілдеп сөйлеген. «Ақыл жастан, асыл тастан шығады» деген мақал әрі жалқы, әрі жалпы мәнге ие. Біз осы тобықтай мақалдан тоқсан ауыз сөзді өрбіте аламыз. Шағын ой орамы өзінің ішкі мағынасын тереңге бүккен. Оның ар жағында айтылмай қалған ойды оқырман өзі табады. Сөздің астарында мол мағынаның болуы – сол халықтың сөз өнерінің ерекшелігі. Кешегі шешендер мен билер де елдің елдігін сөзбен, қызыл тілдің айшығымен сақтап

қалған. Осыған орай метафизиканың негізін қалаған Аристотель «халықтың таңғалған, қайран қалған сезім-күйінің өзі философияға жетелеген», – десе (Аристотель, 1998: 63), зерттеушілер ұлттық мәдениеттің ежелгі тамыры халықтық сеніммен байланысты екенін көрсетті. Я.Гримм («Deutsche Myfologie», 1835; Гримм. 2007: 19). Ал, халқымыздың мол арналы сөз өнері қаншама терең даналықты көрсетеді.

Әдеби-фольклорлық байланыс әдеби үдеріске ең алдымен ұлттық сана, халықтық рух қалыптастырады. Әдебиет халықтың ұлттық танымын, өткені мен болашағын бейнелейді. Әдебиеттің ұлттық ерекшелігі халықтың тарихи дамуымен де тығыз байланысты. Ал, оның қайнар бұлағы – фольклорлық мұра – көркем өнердің дамуына үнемі ықпал етіп отыратын шығармашылық фактор. Ғалымдар У.Б. Далгат, А.И. Веселовский, В.Е. Гусев, Д.С. Лихачев, В.П.Аникин, М.П.Штокмар, С.Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Б. Байтанаев, С.Садырбайұлы тағы басқа зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынса, гуманитарлық ғылымда алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде адам санасында орын алған анимизмді дәйектейтін халықтық-психологиялық бағыттың негізін салған неміс философтары Х.Штейнталь мен М.Лацарустың, швейцар зерттеушісі Л.Лангтің орныққан қағидаттары назарға алынып, салыстыру, талдау, қорыту, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Халық әдебиетіндегі батырлар жыры елдің қорғаны болған қаһармандықпен қоса, халықтың дәстүрін, ұрпаққа деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын әйгілейді. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында «Жақсылар дастан бастайын, әуелі алла сиынып, екінші кәміл пірім», – деп алдымен баба жоралғысынан бастап, «ашқа тамақ, жаяуға ат, төрт түлік малға көңілі шат, жарайды екен қысылса, жұртының қиын күніне» деп алты ұлы, Назымдай сұлу қызы бар Әзімбайды мадақтаудан басталады. Бұл батырлар жырының қай-қайсысына да тән (Батырлар жыры. 1986: 21). Батырлар жырының басы жалпы дастанға тән метанарративті әйгілеп тұр. Себебі, батырдың өзі ел ішінен шығады, ендеше оның отаны, туған жері, ата-анасы мен ел-жұртының ахуалы тегіс қамтылуы шарт. Осы пролог бірінен бірі өтетін таңғажайып оқиғаларға ұласады. Оқырманын қызықтырып, небір батыр, қаһарманды, оның ерекше батырлығын, ақылды жары мен есті тұлпарын суреттей отыра,

батырлық пен қаһармандықтың шығу төркінін, оған тән белгілерді санамалап отырады. Яғни, батыр ерекше тұлға, оның дүниеге келіп, тұлпар тізгінін ұстағанынан бастап, ешкімге ұқсамайтын ерекше сипаты кемелденіп отырады. Бұл халықтың ел қорғайтын ерді армандауынан туған. Ендеше, батыр осал болмауы тиіс: оған «шапса қылыш, атса оқ өтпейді, суға салса батпайды, отқа салса жанбайды». Елдің панасы болатын батырдың осындай ерекшелігі оның жарынан, тұлпарынан, жасаған жорығы мен күресінен де байқалуы керек.

Халықтың мәдени коды – сол елдің мәдениеті мен әдебиетін сәйкестендіретін ақпараттар жүйесі. Оны беретін тәсілдің бірі барша заттың жаны бар деп түсінілетін – анимизм. Бұл құбылысты бүгінгі поэзиядан да байқаймыз.

Уа, ақша бұлт, айтшы маған,
Айтшы маған қайдан келдің
Емес пе ең қыз орамалы,
Желдшырып алып келген.
Үрлеме, жел, ақша бұлтты,
Алысқа айдап кете көрме! (Сәрсенбаев. 1987: 42).

Екі ақын да жансызды жанды етіп, өлең идеясын көркемдеп, халықтың қасиетті саналатын ұғымдарын жырлаған. Көк, жер, күн мен оның нұры, аспандағы бұлт пен орамал – халқымыздың қадірлеп, өмір-тіршілігінің мағынасымен байланыстырған бейнелері.

Көркем әдебиет өзінің бар болмысымен сол халықтың танымын, өткендегісі мен болашағын бейнелейді. Әдебиеттің ұлттық ерекшелігі халықтың тарихи дамуымен тығыз байланысты. Ал, оның қайнар бұлағы – фольклорлық мұра – көркемөнер дамуына ұдайы елеулі ықпал жасап отыратын шығармашылық фактор. Қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани қазынасының бірі – бата сөздер. «Жанбырменен жер көгерер, батаменен ел көгерер», «Көп тілеуі – көл» деп ұққан халқымыз келер ұрпаққа бата беріп, ақ тілек, адал ниет білдіруді дәстүр тұтқан. Бата беру – адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұлттық дәстүрі. Бата беретіндер көбінесе, көпті көрген ақсақалдар мен кемеңгер даналар, дуалы ауыз билер болып келеді. Бата қысылғанда қуат, қиналғанда медет беріп, әрбір іс-әрекетке даңғыл жол ашып, бәле-жаладан қорғайды деп есептеген. Мәселен, Сүйінбайдың Жамбылға берген батасын келтірейік:

О, Жамбыл, бата дедің, бердім саған,
Бақытты, өмірлі бол, жүргін аман.
Батасың ат орнына берді ғой деп,

Қоймағын былай шығып кінә маған.
Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,
Тіліңнен балың тамсын сорғалаған.
Жапаға, риза болсын, айта барғын,
Осымен өкпелемей жүрсін маған (Жабаев. 1982: 112).

Сүйінбайдың Жамбылға берген батасы оның ақын, жыршы болуына жол ашқандай. Жамбылдың өзі де Сүйінбайды сөз өнерінде пір тұтып өтті. Батаның мән-маңызының тереңдігі бір жағынан, халқымыздың сөзді кие тұтып, жоғары санауынан да туындаған. «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп өткен халқымыз бата, тілек сөздерге ерекше мән берген. Жамбыл ұлы Алғадайды майданға аттандырып тұрып, ел үмітін ақтап, елді қорғайтын азамат болуын аманаттайды:

Алғадайым, арлы едің,
Ата сөзін сыйлаған.
Перзентімнің алды едің,
Көңілімді қимаған.
Аттандырдым майданға,
Аман-есен жүр, балам!
Абыройға ие бол,
Ағат баспа бір қадам.
Атақ берген атаңа,
Ел қадірін біл, балам! (Жабаев. 1982: 114).

«Фольклорлық элемент қашан да ақынның шығармашылық мақсатына лайық алынады. Егер автор фольклор материалды, форманы шығармашылық електен өткізіп, жаңа шығарманың бойына біте қайнастырып пайдаланбаса, шығарма биік, идеялық көркемдікке жете алмайды» (Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. 2011: 80).

Адам баласы туғаннан бастап, о дүниелік болғанға дейін өлең мен ән-жырдың ортасында ғұмыр кешеді. Оның әрқайсысының дербес арнау сипаты бар. Мәселен, сәби өмірге келгенде, есейе бастағанда, азамат болғанда айтылатын жырлар бар. Поэзия әдебиетіміздегі ерте қалыптасқан өзіндік дәстүрі орныққан жанр. Қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге шапшаң үн қосуымен, жаңа сападағы жаңалықтарды тез сезінуімен поэзия үнемі алдыңғы сапта тұрады. Қоғамның ілгерілеуімен қатар идеялық мазмұны, көркемдік пішіні тың поэзия поэзия туды. Алайда, ол халықтық ұғымнан, фольклордың дәстүрінен аулақтап кету деген сөз емес. Керісінше фольклордың жанрларын, образдарын, дәстүрлерін бойына сіңірген поэзия неғұрлым ұғымды, бейнелі бола түсті.

Поэзия – сезім мен ойдың поэтикалық көрінісі. Халқымыз үнемі сөзді ұғымды, қиыннан

қиыстыра, шебер қолдануға ұмтылған, сөзге жүйрік болуды – өнердің озығы деп ұққан. Сондықтан өмірдің сандаған құбылыстарынан түйген қорытындалары мен жасаған топшылауларын мақал-мәтелге айналдырып, сөздің ғибраттылығын, қасиетін арттырып отырған. Әрине, әр қоғамның өз талғам-талабы, қалыптасқан ғұрып-салты болады. Соған орай, мақал-мәтелдерде қоғамда өмір сүрген топтардың, жекелеген адамдардың көзқарастары қалып отырған. Оларда ілгерідегі құбылыс, жайттарға сын айту, таразылау, кейде құптау кездеседі. Қайтсе де, мақал-мәтелдерде тапқырлық пен жүйелілік, көркемдік пен әсерлілік сақталған. Міне, осындай халық маржандарының өзіне орайлас келгенін ақындар орынды қолдана алған. Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Мәселен, Жамбыл («Жаныс ақынға») «Менің пірім-Сүйінбай, Сөз сөйлемен сыйынбай!»; Мағжан «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты» деп әсірелейді. Нақыл сөздерде дәлелдеу мен қорытынды пікір айту қатар келеді. Мәселен, ақын С. Мұқановта «Жер – анасы, адам – оның баласы», «Ұстазы бар ғасырдың өнегесі, бақыттың тозбайтұғын кенересі» дегенде нақты ой түйю бар. Халық ойының тереңінен алынған әбден сыналған, екшелген, тұрақталған мұндай ғибрат сөздер ақын тілінің көркемдігін танытады.

Жаратылыстың сандаған бояу-кескіні поэзияда мол жырланған. Пейзаж дегеніміз – қандай да бір ашық кеңістіктің, көбіне табиғат суретінің бейнеленуі. Пейзаж әдебиетте ұлттық сипат иеленеді. Жанр түрлеріне қарай пейзаж әр қилы суреттеледі. Лирикада пейзаж экспрессивті мәнді көбірек атқарады. Мұнда көбіне ауыстыру, айқындау, кейіптеу, психологиялық параллелизм, және тағы басқа көркемдегіш құралдар пайдаланылады. Лирикада тек пейзаждың берілуі ғана емес, табиғат көрінісінің кейіпкерге туғызатын әсері, эмоциясының да мәні ерекше.

Жыл мезгілдеріне өлең арнау барша ақындарға тән. Олардағы ерекшелік әр суреткер табиғат мезетін, бейнесін түрліше береді. Ақын І.Жансүгіров:

Жерің анау,
Жасыл жолақ кілемдей.
Желің мынау,
Жігіт айтқан өлеңдей.
Көңіл анау,

Той ғып жатқан ауылдай.

Күнің мынау,

Елжіреген енеңдей, –

деген өлең шумағында жазғы даланың суретін халқымыздың ұлттық танымына орайластырған (Жансүгіров. 1994: 29). Ақын табиғаттың белгілі бір құбылыстарын ұлттық ұғымдар арқылы өрнектеген. Ақын жерді жасыл жолақ кілемге, желді өлеңге, көңілді той өтіп жатқан ауылға, күнді елжіреген енеге теңейді. Сол арқылы жаздың әрекетке, көтеріңкі көңіл-күйге толы екендігін, жыл мезгілдерінің ішіндегі ең шуақты, ең жадыраңқы, халықтың тіршілік-салтына ыңғайлы мезгіл екенін ашып тұр. Жалпы фольклорда «халықтың тұрмысы, салт-дәстүрі барынша дәл, табиғи көрінеді де бұл жағынан ол этнографиямен түйіседі» (Аникин. 2007: 158).

Көркем тілдің екі формада – поэзия және проза түрінде жүзеге асатыны белгілі. Соның ішінде прозаның өзіне тән бірегей ерекшеліктері бар. Прозада автор тілдік құбылту мен түрлендірудің мол мүмкіндігіне ие. Поэзиялық туындыда сөздің экспрессивтік-эмоционалдық мәні алдыңғы кезекке шығады. Прозада сөздік тізбе бейтарап сипат иеленеді. Сөздің көркемдік-эмоционалдық қуаты көркем шығармада айқындалады. Ондағы автордың идеясы, ұстанымы көркем-бейнелі беріледі. Сөздің берілу стилі – мәдени норма. Яғни көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең, бейнелі ойлауға, қиялдауға, ұлттық тілін терең игеруге жетелейді. Осы сипаттың өзі прозадағы халықтық сипатты тереңдетеді. Жазушы Т. Нұрмағамбетовтің «Қарлығаштың ұясы» хикаятында: «Шорманның әжесі соншалықты ертегіші кісі емес-ті. Бәлкім, ол кісінің білетіні де осы жалғыз ертегі шығар ... Ерте, ерте, ертеде аты әлемге мәшһүр хан болыпты. Ханның жасы 70-ке келгенде, әйелі ұл туып, дүркіретіп той жасаған екен. Той өте сала сәби кенет сырқаттанып қалыпты. Хан барлық балгер, тәуіптерді жинапты. Олардың қолынан еш нәрсе келмепті. Хан қаһарына мініп: «Сенің салақтығыңнан ауырды», – деп баланың күтушісі 65-тегі кемпірдің басын алмақ болыпты (Нұрмағамбетов. 1980: 29). Кемпір үйіне келіп зар еңіреп жылайды. Сонда кемпірдің ескі лашығына ұя салып жүрген қарлығаш: – Шик, шик, жылама, әже. Хан баласын жазу менің қолымнан келеді. Алабас, Қарабас деген екі тау бар. Одан өткен соң Ажал атты көл жатыр. Сол көлдің ар жағында Өмір атты ұлан-ғайыр жерде Жүрек деген гүл өседі. Баланың емі – сол гүлдің ұнтағы. Мен ертең жолға шығамын»

(Нұрмағамбетов. 1980: 31). Сөйтіп, қарлығаш өлім қаупінде жатқан баланың аузына жүрек гүлінің ұнтағын сеуіп, бала дертінен айығады. Қарлығаш хан баласының жазылу құрметіне жасаған ұлан-асыр тойдан кейін ханға келіп, өзінің баланы жазғанын айтып, тілегін білдіреді. Хан баласының атын Қарлығаш қойып, зынданда жатқан күтушіге азаттық береді. Хикаят сюжеті мен ертегі арасында логикалық байланыс сақталған. Осы ертегіден кейін бала Шорманның қарлығаш құсқа деген құрметі артады. Әжесі екеуінің үйіне құрлығаштың ұя салғанын күтеді. Әжесі сырқаттанып қайтыс болады да, Шорман туысы Қиясбектің үйінде тұра бастайды. Қиясбек ескі үйінің орнына жаңасын тұрғызбақ болып, кесектерді бұзып, тіреу ағашты алмақ болғанда, тіреу белағашының түйісер жерінде қарлығаштың ұясы, әлі қанаттана қоймаған балапандары бар болып шығады. Шорман қанша өтінсе де, Қиясбек ұяны бұзып, тіреу ағашты алады. Шорман жалғыз балапан ғана қалған ұяны басқа жерге көшіреді. Ұяны таппаған ана қарлығаш бірнеше күн шыр айналып жүріп, одан қайтып оралмай кетеді. Кенеттен Шорман әжесінің қайтыс болғанын естиді. Енді мүлде жалғыз қалған баланың мұң шағары да – осы қарлығаштың балапаны болып қалады. «Мен жалғыз қалдым. Әжем енді жоқ». Шорманның көңілінде әжесінің ертегісіндегі адамдармен тілдесетін қарлығаш тұрады. «Қорықпа, менен. Сен өмір деген мекенге сапар шеге аласың ба? Ол Алабас, Қарабас деген таулардың, Ажал деген көлдің жағасында. Естідің бе? Ол жерде Жүрек деген гүл өседі. Сол гүлдің ұнтағын қанатыңа қысып ... жоқ, онда төгіліп қалуы мүмкін. Өйткені сен қанатыңмен ұшасың ғой. Таңдайыңа басып әкелесің ... Сонда менің әжем тірілер еді. Ол дәріден жазылмайтын адам болмайды деп өзі айтқан» (Нұрмағамбетов. 1980: 33). Шорман әжесін тірілтетін керемет күшті аңсайды. Ол үшін қарлығаштың балапаны – қазақ ертегілеріндегі жауыздықпен, зұлымдықпен күресетін адал, батыл күштің бейнесі. Әжесінің ертегісі құлағында жүретін бала Шорманның көкейінде осы құстың қасиеті сақталып қалған. Ол да балапан құстан жәрдем тілейді. Тезірек ұшып барып, Жүрек гүлін жеткізуін, сөйтіп әжесінің тірілуін қалайды. Сол арқылы әжесінің өмірден озғанын жасырған, қарлығаштың ұясында қалған жалғыз балапанның да жетілуін күтпей, ұяны бұзған Қиянбек пен Шабаркүлдің қылығына наразылығы байқалады. Адам баласының өлмей, ұзақ жасауын, адамгершілік, адами қасиет, туған-туыс, бауыр деген ұғым-

дардың мәнін тереңдете түседі. Ертегідегі өлімге араша тұрған қарлығаштың әрекетін осы өмірде көргісі келген, сөйтіп өмірдің қадірін ұқтырғысы келген бала Шорманның қиялы ақиқатқа жетелейді. Ертегідегі адам баласының шексіз арман-қиялын ұштауға көмектесіп, алға қарай үмітпен жетелейтін көп қасиеті әдеби туындыларға өзек болған.

Тағы бір шығарма қаламгер С. Мұратбековтің «Жусан иісі» туындысы былай басталады: «Алыста қалған балалық шағым. ... Ойымнан жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген ақсақ қара бала бір кетпейді. Көзімді сәл жұмсам-ақ: шуылдаған балалардың ең соңында сол аяғын жер сыпырғандай көлденең сүйретіп, ес қалмай далбақтап жүгіріп келе жатқан Аянды көргендей болам. Сондайда оның алқына шыққан әлсіз, жіңішке дауыспен: «Ей, тоқтандаршы, мен сендерге бүгін кешегіден де қызық ертегі айтамын», – деген жалынышты үнін естимін (Мұратбеков. 2013: 89). Бұл үзіндіден автордың бірнеше фабулалық ақпаратты ұсынып отырғанын көреміз. Алдымен бұл бұрын өткен оқиға. Балалық шақта болған әңгіме. Осы алыста қалған оқиғаның ішінен Аян есімді баланы бөліп алған. Ол әдеттегі қолды-аяққа тұрмайтын ойын баласы емес: бір аяғы кем. Сондықтан өзінің еркін алысып-жұлысып кете алмайтын болғаны үшін ол балаларға күнде жаңа бір ертегі айтып беріп, оларды қасынан ұзатпауға тырысады. Осы шағын шегіністен кейін автор негізгі оқиғаны тарата отырып, сюжетке көшеді. Аян балалармен бірде қату, бірде тату бола жүріп, әбден жақындасып кеткеннен кейін, кәдімгі ауыл баласына айналды. Бірде мінген бұзауы мөңкіп жығып кетіп, Аян тобығын шығарып алады. Осыдан кейін оның тобығы тайғыш болып, көбіне балаларға ілесе алмай қалады. Бірде әжесі қайтқан Аяның үйіне балалар келеді. Сондағы көріністі автор былайша береді: «Күн ұясына еңкейіп бара жатыр. Аян болса, сол мелшиген күйде жалтақ-жалтақ етіп, ауылдың әр тұсынан «әжетайлап» дауыс қойып келе жатқан үлкен адамдарға қарайды. «Әжесі өлгенге неге жыламайды-ей?», – деп қоямыз. Аян естесе де, естімеген адамдай міз бақпайды. Тек әлден уақытта бас жоқ, аяқ жоқ: «Ертегі тыңдайсыңдар ма? – деді. Онан соң біздің жауабымызды күтпестен, өзі бастап үйдің бұрышын айналды. «Ертеде бір жетім бала бопты», – деп ертегісін бастады» (Мұратбеков. 2013: 95). «Ғажап ертегілер еді. Дүниедегі жақсылық атаулының бәрі-бәрі: ерлік те, ізгілік те, сұлулық пен ақылдылық та, әйтеуір адамға

тән не бір асыл қасиеттің барлығы да сол Аяанның ертегілерінде болушы еді. Аян батырлық туралы ертегі айтқанда, біз, алым-жұлым киінген қара борбай балалар, бір сәтке жадау қалпымызды ұмытып, шетімізден көк семсерді жарқ-жүрк еткізіп, ат ойнақтатып жауға қарсы арыстанша шабатын нағыз қас батырдай сезінуші едік өзімізді. Өмірімізде қосауыз мылтықтан басқа ештеңені көрмесек те, жарқ-жүрк еткен көк семсер тұрғанда, зеңбірек, пулемет дегендер айтар сөзге, көңілге олқы түсіп, ойыншық сияқты боп қалатын. Өйткені Аяанның ертегілеріндегі батырлар сілтеген көк семсерге қызығып, иланатынымыз сонша, оны қару біткеннің құдайы көретінбіз» (Мұратбеков. 2013: 97).

Халық ертегілерінде жетімнің өмірі ауыр, аянышты басталғанымен, соңында барша мұратына жетумен аяқталады. Ертегілерде кездесетін жетім бейнесі, оның әлеуметтік жағдайы туралы кен ұғымды академик С. Қасқабасов береді: «Одним из наиболее ярких социально обездоленных героев казахской сказки является сирота. Следует сказать, что сказок о сироте кроется на наш взгляд, в длительном сохранении в казахском обществе некоторых родовых обычаев и институтов связанных с отношениями к сироте. Это прежде всего аменгерства, согласно которому род покойного, чтобы не отпускать его детей в чужой род, женил на вдове кого-нибудь из своих сородичей. После этого дети покойного не считались сиротами и пользовались соответствующими правами» (Касқабасов. 2015: 162). Бұдан түйетініміз ертегідегі әлсіз бейнелер әлеуметтік жағынан қамқорлыққа алынып, соңында жауыз ханнан, ақымақ патшадан, ұрыдан, өгей шешеден құтылады.

Ертегі – адам баланының арман-қиялынан, жақсылықты аңсап, арман-мақсатының орындалуын көздеуден туған. Ертегі айтатын Аяанның да арманы ең болмаса өзі құрастырған ертегісінде орындалып отырады. Ертегі – Аян үшін тек қиялдаудың жемісі емес, ол көкейінде орнаған арман-аңсарға жетудің, соған құштарлықтың, асығудың межесі. Күнде бір жаңа ертегі айту арқылы Аян тезірек арманының орындалуын қалайды. Өзінің өмірдегі көрген қиындығын, сәтсіздігін ертегі арқылы жуып-шайғысы келеді. Ертегі – Аян арманының жемісі. «Қобыланды батырдың» Тайбурылындай ұшатын аттар бар ма? Ендеше, ылди-өрге бірдей сырғанайтын рульді шана да бар». «Сен өзі мынадай айлы жарық түнде шанамен сырғанаудың қандай керемет екенін білмейді екенсің қой. Айлы түнде

шанаға сиқырлы қанат бітеді». Түн – адам баласына ойды, қиялды, беймәлім күйді серік ететін мезет. Түн кей адамның құпиясын жасырады да. Аян күндіз мейірі қанып тебе алмаған шананы түнде рахаттанып тұрып тебеді. Жұрт тәтті ұйқыда жатқан мезгілде Аян сырғанақ теуіп, кәдуілгі шананың өзін ертегінің аясына енгізіп жібереді, «сиқырлы қанат бітіреді». Аян ертегіге ғана емес, халқымыздың салт-дәстүріне де, ырымына да жүйрік. «Е, жұлдыздың нуы жиі екен, ертең күн ашық болады», «Қарлы топырақ араласқан жас қабірге жауаңдап біраз қарап тұрды да, бір уыс топырақты іліп ап: «Топырағың жеңіл болсын, әже!» – деп шашып жіберді. Аян ертегісі арқылы дүние танымының ой-өрісінің кеңдігін дәлелдейді. Өмірден бір қатыгездік пен әлімжеттік көрген кезде ертегіге жүгінеді. Оның мұңы, сыры, кеткен есесі, жетімдігі – бәрі-бәрі ертегі айту арқылы жуылып отырады, Аяанның көңілін торлаған кірбің де ертегі арқылы тазарлады. Сондықтан да Аян есейіп, өз қолы өз аузына жеткенде біреуде кеткен есе-кегімді қайтарам деп тіс қайрап көрген емес. Оның есесіне қызығы, шытырман оқиғасы көп ертегі әлеміне тереңдей береді. Ертегі неғұрлым қызықты болған сайын, ондағы жетім бала барша мұратына жеткен сайын Аяанның да көңілі өсіп, барынша мейірленіп кетеді. Өзінде жоқ дүниеге ертегідегі жетім баланың жеткеніне аса разы. «Біраз жер жүргеннен кейін жетім баланың қотыр тайына тіл бітіпті. Қотыр тай тұрып оған: «Мынау алда тұрған асқар таудан күндіз құс ұшып өте алмайды, қанаты күнге күйіп қалады. Тек түнде ғана ұшып өтеді. Сондықтан да біз түнді күтуіміз керек. Түнде маған да қанат бітеді» (Мұратбеков. 2013: 29).

Зерттеуші О.Ф.Миллер: «Ертегінің негізгі мазмұны шындықтың мифтік танылуын аңғартады» десе (Литературная энциклопедия. 2010: 459), Н.М.Ведерникова «қиял-ғажайып ертегілерде контаминация құбылысы – поэтикалық формулалар, мотивтер мен сюжеттердің біріктірілетіндігін айтады (Ведерникова. 1975: 103). Ертегінің негізін қалаған көне прозалық жанрлар алғашқы қауымдық қоғамның түсініктері мен салтын, әдет-ғұрпын, яғни сол заманның шындығын өзінше бейнелеген. Демек, ертегідегі бізге қиял-ғажайып болып көрінетін кейбір нәрселер – бір кездегі болмыстың, құбылыстың сәулелері. Бұл айтылғанға қоса мынаны да ескеру керек: ертегінің пайда болып, қалыптасуының алғашқы кездерінде ел оны қиял деп ойламаған, онда баяндалатын оқиғаға

сенген, себебі ол шақта ертегі өз төркінінен алыс кете қоймаған. Шындығында да осы хикаят пен ертегі элементтерінің кіріге, табиғи өрілуі ғалым пікірінің ақиқат екендігін дәлелдейді. Қаламгерлер халықтың нақыл сөздерін, көне ұғымдарын, жаратылыстың бейнесін неғұрлым мол пайдаланған сайын, шығарманың да көркемдік нәрі еселене түседі. Фольклордың әдебиетке әсер етуі күні бүгінге дейін созылып келе жатқан құбылыс. Фольклор өзінің идеялық-эстетикалық мәнін жоғалтпай, қаламгердің шығармашылығына бай рухани қазына болуда. Оның басты себебі фольклорда халықтың арманы, ізгілік пен рухани қазынаны дәріптеген болмысы жатыр. Ал, адамның жақсылықты, жарасымдылықты, бейбіт өмір мен құт-берекені қадір тұтуы – мәңгілік үрдіс.

Қорытынды, тұжырымдама

Сөз өнерінің мәңгілік сипаты оның халықтығынан бастау алады. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби туындылардың идеясы, тақырып ауқымы түрленіп, көркемдігі тереңдеді. Әдеби кейіпкерлердің бейнеленуіндегі әлеуметтік-философиялық сипат айқындалып, әдеби мәтін кеңістігі монолог, диалог, психологиялық егіз-

деу, пейзаж секілді тәсілдердің алуан деңгейде берілуімен ерекшененді. Мұның өзі халқымыздың кемел мұраларының ықпалы. Фольклор – халықтың көнеден жеткен бағалы, көркем мұрасы болса, ол әдеби туынды аясында өзінің мәнін одан да тереңдетіп, көркейте түседі. Себебі, халықтық мұраның қасиеті ғасырлар бойында алмастай қырланып, жетіле түсетіні, мән-маңызының тереңдей беретіні анық. Сонымен, фольклордың әрбір тегі мен түрінің өзіндік ішкі әлеуеті болады. Фольклорлық дәстүр проблемасы тұрмыстық-этнографиялық, тіл тарихы, әдеби дәстүр және басқа да мәдени құбылыстармен теңдей қаралмауы тиіс. Фольклорлық дәстүрді зерттеу арқылы фольклордың жеке, өзіндік ерекшелігін айқындай аламыз. Фольклордағы даму мен өзгеріс қоғамдық-әлеуметтік ахуалдарға сәйкес жүйеленіп, көркемдігі орнығады. Бұл ретте, жанр поэтикасы көркем шығармадағы шығармашылық өзгерістің мүмкіндігін анықтауда басым мәнге ие. Фольклор жанры әдебиетте кездеспейтін қасиеттерге ие. Сөз өнері – адамзаттың көнермейтін мәңгілік құндылықтарын сақтайтын қазына. Тәуелсіздік, еркін ой, таным кеңдігі, елшілдік сипат, ұлттық қасиет – ертеден бері әдебиетімізде әбден орныққан ұғымдардың болмысы әлі де тереңдей бермек.

Әдебиеттер

- Далгат У.Б. Фольклор: теоретические аспекты. – М.: Наука, 1981. – 128 с.
 Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – М.: Наука, 1976. – 286 с.
 Аристотель. Аналитики. – Минск: Современное слово, 1998. – 448 с.
 Гримм Я. Немецкая мифология. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 45 с.
 Батырлар жыры. Көп томдық. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б.
 Сәрсенбаев Ә. Қасиетгі махаббат. – Алматы: Жазушы, 1987. – 176 б.
 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Жазушы, 1982. – 438 б.
 Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2011. – 480 б.
 Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1994. – 256 б.
 Аникин В.П. Теория фольклора. Курс лекций. – М.: КДУ, 2007. – 432 с.
 Нұрмағамбетов Т. Тұнық су. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1980. – 239 б.
 Мұратбеков С. Повестер мен әңгімелер. 3 том. – Алматы: Ан-Арыс, 2013. – 315 б.
 Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алматы: Наука, 1990. – 240 с.
 Литературная энциклопедия. – М.: Прогресс, 2010. – 570 с.
 Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975. – 136 с.

References

- Aristotele. (1998). Analysts Minsk: Sovremennoe slovo. 448 p. (in Russian)
 Anikin B.P. (2007). Theoria folklore. Kyrsl lekshi. –M.: KDU. 432 p. (in Russian)
 Batirlar qiri. (1987). Kop tomdik. Birinshi tom. – Almaty: Gazushi. 438 p. (in Kazakh)
 Bedernikova N.M. (1975). Russkala skazka. –M.: Naukaю 136 p. (in Russian)
 Grimm J. (2007). Nemeshraja mifologia. –M.: Direkt-Media. – 45 p. (in Russian)
 Gusev B.E. (1976). Estetika folklore. –M.: Nauka. 286 p. (in Russian) (in Russian)

- Dalgat Y.B. (1981). Folklor: theoretisheskie aspekti. –M.: Nauka. 128 p. (in Russian)
- Zhabaev Zh. (1996). Tandamalu shhiqarmalary. – Almaty: Writer. 312 p. (in Kazakh)
- Zhansuqurov I. (1994). Kulaqer. Poems and verses. – Almaty: Writer. 256 p. (in Kazakh)
- Kaskabasov S. (1990). Kasarhskaja neskazoshnaja prosa – Almaty: Nauka. 240 p. (in Russian)
- Literurnaja ensklopedia. (2010). – M.: Progress. 570 p. (in Russian)
- Muratbekov S. (2013). Clear water. Stories amd short stories. 3 vols. Almaty. 315 p. (in Kazakh)
- Nurmaqambetov T. (1987). Clear water. Stories amd short stories. – Almaty: Zhaly. 239 p. (in Kazakh)
- Sarsenbaev A.(2007). Holy love. – Almaty: Writer. 176 p. (in Kazakh)
- Folklor and modern Kazakh literature. (2011). Almaty: Arda. 480 p. (in Kazakh)